

Janina Švambarytė-Valužienė

Mokinys, mokytojas ir kiti šaknies mok- vediniai vakarų aukštaičių (kauniškių ir šiauliškių) šnektose

Visų mūsų žinomas ir, esant reikalui, dažnai prisimenamas posakis, kad visą gyvenimą mokaisi mokaisi ir numiršti kvailas. Tikrai visi mes išvestinių žodžių su šaknimi *mok-* kasdien kalbėdami (ir tarmiškai, ir bendrine kalba) pasakome ne vieną. O kokių minėtos šaknies *mok-* vedinių esama vakarų aukštaičių šnektose? Pri(si)mintina, kad vakarų aukštaičiai nėra kompaktiškai išsidėstę vienoje kokio regiono teritorijoje, o sudaro tarsi dviejų patarmių – šiauliškių ir kauniškių – juostą, ištįsusių per visą Lietuvos plotą nuo šiaurės vakarų iki pietvakarių. Suprantama, kad tokia plote gausu šnektų šnektelių, išskiriamų pagal pagrindines ir savitąsias ypatybes. Žinoma, gausu ir įvairios vaizdžios, paveikios leksikos. Kokių vedinių su šaknimi *mok-* esama atskirose šnektose, kurių žodžiai sudėti į Aldono Pupkio vieno paties ir su kolegomis rengtus žodynus, kokią reikšminę informaciją perduoda mums kalbinti vyresnieji ir jaunesnieji kalbos vartotojai Šakių apylinkėse bei apie Kazlų Rūdą ir kaip tai atliepiama šiauriniame krašte – joniškėčiuose, labai rūpėjo pasižiūrėti tikrai pupkininkei (Aldono Pupkio mokinei), gyvenančiai šiaurinėje Lietuvos dalyje, kurios tiriamasis (meilės) kraštas – palatvijys, Joniškio apylinkės.

Taigi zanavykuose (kitaip Užnemunėje arba Sūduvoje) ir apie Kazlų Rūdą mokymo ir auklėjimo įstaigai kaip pastatui ir jo aplinkai įvardyti vartojami žodžiai *mokyklà, mokyklinė*. Šnektos atstovams mokykla pirmiausia siejama su žmonėmis, todėl ji gali metaforiškai kaip žmogus *išėiti*, plg.: *mo'ki'klà išė'jo'* (išsikėlė) *iš_mú's* (Jankaĩ, ZnŠŽ). Mokyklos netektis dėl istorinių kataklizmų ar nelaimių skaudžiai išgyvenama – *nægalė'sit mo'kí'tis to'læũ | næbus_kuř* (mokykla sudegė) (Kazlų Rūdà, KzRŽ).

Žmogų moko ir kita – gyvenimo – mokykla, pro kurią nė vienas neprasprunkam ir kurią matuojame išgyventais metais, tarsi skyriais ar klasėmis. Tam tikrą žmogaus brandos etapą rodo šeimos kūrimas: *paskũ mũdu næužĩlgo' atidã rė'va sàvo' mo'ki'kla'* (susituokėme) (Griškabūdis, ZnŠŽ). Mokyklos ar jos sudedamosios dalies – klasės – réikšme galimas ir žodis *mókslas*, plg.: *mergĩnu' trĩdėšim bùvu mó'kslæ* (Sintautai, ZnŠŽ); *kĩtas tã[m] mó'ksle sė'di tíek mæ'tu*. (Lekėčiai, ZnŠŽ).

Pats dėstomo dalyko perteikimas arba patirties perdavimas nusakomas veiksmažodinės kilmės vediniais *mókymas*, *apmókymas*, *pamókymas*; *mokinimas*, *išmokinimas*, *pamokínimas*. Tas, kas mokosi mokykloje, vadinamasis *mokinỹs*, *-ė*, neatsiejamas nuo kito žodžio – nuo to, kas dėsto mokykloje (plačiaja prasme) arba yra nuovokesnis, sukaupęs gyvenime daugiau patirties, – *mókytojas*, *-a* arba *mókytojus* (pastarasis variantas, aptinkamas ir šiauliškių plote, Jōniškio krašto šnektose, ypač Mato Slančiausko ir jo pagalbininkų daugiau kaip prieš 160 metų surinktuose ir užrašytuose pasakojamosios tautosakos tekstuose). Pravartu priminti, kad mokytojais dirbdavę brandesni žmonės: *ne_tó'k'os jaunùtes mùs mo'kìnu* (Lukšiai, ZnŠŽ). O kiek tų mokytojų būdavę, dvejopų minčių kelia sakiny: *če_j' rà dù mó'ki' to' jei an_trí'liko's vaikũ* (Višakio Rūdà, ZnŠŽ). Ar norėta pasakyti, kad tinkamas mokinio parengimas priklauso ir nuo to, kiek mokytojų tave moko, ar norėta pasakyti, kad mokytojų per daug, kaip ir dabar kad girdime dejuojant?

Mokytojo profesija, kaip ir pats asmuo, jo gyvenimas visuomenės akylai stebimas: vienių vertinamas, kitų nuvertinamas ar pervertinamas, trečių nevertinamas, – tokią situaciją suformavo mūsų istorijos lūžiai ir pervartos. Kai kas apie mokytojus mano net taip: *ir_kai_mùs mo'kìno' | dabař vuodægõ' šitie visi mo'ki' to' jei* (Gaváltuva, KzRŽ). O jau aukštųjų mokyklų dėstytojų ar mokslininkų gyvenimas apibūdinamas itin tiksliai: *kuř_jæu pamatí'si šítuos mó'kslini'kus | tai_visi' pliki' kaib_dĩ' nas (dýnas – svet. „moliūgas“)* (Kazlų Rūdà, KzRŽ). Antra vertus, visuomenei malonu ir saugu gyventi šalia aukštos kultūros žmonių – mokytojų: *mõ'ki' to'ju' šeimà gi' vė' na | tai_ti'kù | ramù* (Kazlų Rūdà, KzRŽ).

Keliareikšmis žodis, kuriuo įvardijame ir mokslo pagrindus, jų perteikimą, suvokimą, mokslinio pažinimo šaką, net jau minėtą mokymo įstaigą yra *mókslas*. Apie jį Griškabūdžio apylinkėse įžvalgiai pasakyta: *sĩ'ki' mó'ksla' pamatãĩ | tai_viska' daugẽũ suprantì* (Griškabūdis, ZnŠŽ). Mokslas kainuoja: *mó'kslaz bũvu brangù| reikẽ'ju vãĩka. parẽ'dí't | mó'ki' to'jæ. samdí't* (Siesartėnai, ZnŠŽ); iš_kuř mæ's_tu'pinigũ' turẽ'sim | abũdu vaikaĩ mó'kslus aĩna (Kazlų Rūdà, KzRŽ). Apie daug mokantį, gudresnį, protingesnį sakoma *mokslinĩcius* ir *mókslinykas*. Prie savitų Kazlų Rūdõs apylinkėse vartojamų žodžių primintinas *mókytojiene* (mokytojo žmona) ir *mokytojýstẽ* (mokytojavimas): *ta_mõ'ki' to'jiene' nesveikà |*

palíegus (Kazlų Rūdà, KzRŽ); *tadà ta[s]_sé.mbernis mē tē` mo`ki`to`jĩ stæ`* (Kazlų Rūdà, KzRŽ). Zanavykuose mokytojų rengimo įstaiga vadinama *mokytojynu: ruōšė`si stó`t i`_mo`ki`to`jĩ nu inctitùta*. (Lekėčiai, ZnŠŽ).

Mokslumo, išsilavinimo kokybės ir kiekybės ypatybei nusakyti zanavykų krašte vartojami keli žodžiai: *mókytas*, *-a* (ir apie Kazlų Rūdą, Jōniškį), *mōkslinas*, *-à*, *mōkslinis*, *-ė* ir *mokslus*, *-ĩ*, pavyzdžiui: *àš trijų` skĩ`rũ` mō`kslinis* (baigęs tris klases) (Grīskabūdis, ZnŠŽ); *Į dešimtus metus pasamđę tėvai mergaitę, gerai mokytą rašto, kuri mokėjo ne tiktai kningas skaityti, bet ir rankos raštą gerai skaitė ir rašė SŽ*. Kitas vertinimas pagal išsilavinimą, mokytumą arba pagal gabumą mokslui: *o`_kaip_sũñku | kad_žmō`gus næmó`kslinas* (Kudirkos Naūmiestis, ZnŠŽ). Mokytas žmogus dažnai kliūva menkesnio išsilavinimo ar istorinių katalizmų sujaukto proto žmonėms: *jiē riñku tó`kũs mō`ki`tus i_vē`ži [į Sibirą]* (Siesartėnai, ZnŠŽ).

Veiksmažodžiais įvardijama, viena vertus, – mokslo žinių dėstymas, pastangos jas perteikti – *mókyti* ir *mokýti*, *mókslyti*, kita vertus, pastangos tas žinias perprasti – *mókti*. Priešdėliniais veiksmažodžių vediniais *apmókyti*, *pamókyti*, *pramókyti*, *pramókti* nusakoma minimali veiksmo ir rezultato kiekybė, o žodžiuose *pri(si)mókyti*; *išmokĩnti*; *išmókyti*, *išmókslyti*, *išmókti* – maksimali, pavyzdžiui: *jĩs víena` klā`se` išmó`ko` bæganĩ`damas prie_avũ`* (Kazlų Rūdà, KzRŽ).

Pagarba sakytinei ir rašytinei kalbos atmainoms, kuriomis perteikiama žmonijos istorija, nusakoma taip: *iš_kni`gu. tai_galĩ` pasimo`kĩ`d gi`vė`nimu* (Lukšiai, ZnŠŽ). Mokymosi netolygumas įvardijamas sangražiniu *nusimókyti: nuainĩ | jæu`kiti` dauk_nusimo`kĩne` im`prĩeki`* (Ažuolų Būdà, KzRŽ).

Negali prieštarauti sveikai nuostatai: *duřnas | kas_kalbō`s nænó`r mo`ki`tis* (Gaváltuva, KzRŽ).

Išmokstama ir negerų dalykų. Apie dabartinę situaciją sakoma: *žmó`nė`z dabãř`žẽũru`s | vĩsko` isimó`kė`* (Višakio Rūdà, ZnŠŽ).

Itin sunkus ir buvęs gerbiamas mokytojo darbas zanavykų ir Kazlų Rūdōs apylinkėse nusakomas veiksmažodžiu *mokytojauti* ir jo trukmę atspindinčiu priešdėliniu vediniu *išmokytojauti*. Dar ir dabar, pasakodami apie vaikus, žmonės pagarbiai išskiria tą, kuris turi įgijęs mokytojo profesiją: *dũ su`nãĩ | vienà dukrà | mergũči` moki`to`jæ.una* (Lukšiai, ZnŠŽ).

Zanavykų ir Kazlų Rūdės apylinkių šnektų žodynuose nėra frazeologinių junginių su šaknies *mok-* žodžiais ar jų vediniais. Tik grožinėje literatūroje, kito pakraščio vakarų aukštaičio kūrėjo Mariaus Katiliškio raštuose, aptinkamas stabilus žodžių junginys *mokslo laižęs* „prasimokęs“: *Je, mokslo laižęs* (KrŽ).

Taigi vakarų aukštaičiai aptartosios šaknies žodžius vartoja plačiai.

Belieka pridurti išvalgius Tėvo Stanislovo žodžius, pasakytus Linkuvės lietuvių kalbos mokytojai Stanislavai Lovčikaitei: „Mokytojai – reikalingiausi žmonės. Jie stovi prie šaltinių, semia iš jų. Jei pasėmę neužteršia, tai švarų dalyką perduoda kitiems, toliau. Svarbu yra neužteršti, mokytojas turi būti pats švarus – nuo jo priklauso tautos dvasinė sveikata ir naujos kartos atsparumas“ (Builytė 2018: 111).

Literatūra ir šaltiniai

Builytė R. 2018 – Ji man buvo doros ir tikinčios lietuvės matas, *Stanislava Lovčikaitė: „Šiaurės Lietuva – mūsų esaties gūžta“*. Vilnius: Žuvėdra.

KrŽ – Janina Švambarytė-Valužienė. *Katiliškio raštų žodynas* (rankraštis).

KzRŽ – Aldonas Pupkis. *Kazlų Rūdės šnektos žodynas*, t. 1: A–M. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

SŽ – Janina Švambarytė-Valužienė. *Mato Slančiausko ir jo pagalbininkų pasakojamosios tautosakos rinkinių leksika. Žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.

ZnŠŽ – *Zanavykų šnektos žodynas*, t. 2: L–R. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.